

Философия жана инсандагы баалуулуктар

Орунбаев К.К., Сабилов К.А. - окут. ЖАМУ

Адам балуулуктарынын негизги өзгөчөлүктөрү

Айт, айт десе ааламды айт,
Аалам алга кадамдайт.
Ар туркун өнөр чыгарган,
Ааламдагы Адамды айт...

(Барпы.

)

Ар кандай коомдук кубулушта, инсандын кылык-жоругу жана иш-аракеттери аркылуу, анын адептик чени бааланат, материалдын негизги максаты адам баалуулуктарына карата айтылган нарктуулук. Нарк, салт, жорук-жосун, адат, жол-жобо, адам баркы, бедели ж.б. Мындан; «ар бир салттын жорук - жосундун адаттын, жол-жобонун өз баасы бар, ар бир адамдын өз бедели, баркы болот».

Илим өнүгүндө а дегенде жаратылыш жаралган, андан адам таралган, анан коом курулаган. Адам- бул экөөнүн данакери. Демек, табият менен коомду таанып - билүү адамдан башталып адамдан бүтүшү керек. Ошондуктан адам «улуу» деп табиятын мыйзамдарын урматтап, «кичүү» деп коомдун эрежесин сыйлашы парз. Ошону менен катар эле эзелтен бери коомдук турмушта адамдык аң- сезим, адептик, асылдык ажырагыс биримдик катары түшүндүрүлөт. Бул эки түшүнүк бири-бири менен тыгыз байланышпаса, моралдык жактан жакшы деп тааныла албайт. Моралдык сапаттарды оң жана терс сапаттарга бөлүшөт. Моралдык сапат деген түшүнүк моралдык нормага салыштырганда алда канча жалпы жана татаал түшүнүк болуп саналат. Анда адам кандай аракеттерди жасоого тийиш экендигин жана кандай аркеттерди жасабоого тийиш экендигине карата конкреттүү көрсөтмө берилбейт, анын жүрүш- турушу белгилүү жактарга гана жыйынтыкталган формада мүнөздөлөт жана бааланат. Масален талап коюуучулук сыяктуу сапат жоруктардын бүтүндөй жыйындысына билдирилген моралдык талап.

Адамдар өздөрүнө жана башкаларга карата талаптуу болууга тийиш. Бул менен адам жүрүш-туруштун, кылык- жооруктун бир катар кыйла жеке нормаларын болжолдойт, өзүнүн талап коюуучулугун көрсөтүү үчүн айкын кырдаалга жараша кандай иштөө жана жашоо керектигин адам өзү чечүүгө тийиш.

Абалтан ата-бабабыз Адам насилин артыкча андап, астейдил баалаганбы? Насил-түпкү теги, тукуму деген маанилерди билдирет. Көп учурда бул сөздөр «нарк-насил» деп бирге айтылат. Себеби, ар нерсенин түпкү теги, тукуму өз наркына, өз беделине ээ.

Эгер адамдар өз касиеттерин барктап, сактап, аздектесе, ар убак жакшысын калкалап, жаманын оңдоп, түздөп турса, нарксыздыгынан нарктуулугу көп экен деп жооп берүүгө болоор эле. Нарк дүйнөсүн бир сөз менен ата-бабалардын акыл эси, ариет-намысы, уюган кут казынасы өлбөс өчпөс улуу мурастары деп атасак болот.

«Адам - адам менен адам» «Адам болоор кишинин адам менен иши бар»- булар адам парасатын ардактоонун өрнөгү. «Адамдан адамы», «Адам экен», «Адам болуптур» - адамга мындан өткөн бийик баа жок. Ал эми «Ал адам эмес», «Адамдык сапаты жок», «Адам сынынан чыгып калыптыр» - булар адамдык касиеттерин жоготкондорго чыгарылган бүтүм.

Кыргыздар баардык нерседен адам сапатын көрүп, ага аяр мамиле жасайт: Терембел уктайт, күн жылмаят, жер ойгонот, бороон ышкырат, арпа-буудайдын башы, жүгөрүнүн

чачы бар, боз үйдүн бөйрөгү, керегенин көзү, ууктун чыканагы комуздун кулагы болот. Жаныбарлардын (жаны барлардын) теги бар - Камбар – Ата, Чолпон–Ата, Зенги – Баба. Кулк (кылык) – мүнөздөр да адам сындуу: сезим - уяң, акыл - көрөгөч, достук - чынчыл, пейил - мээримдүү, махабат - ишенчөөк, кастык - ташбоор келет...

Ушунун баары адам баласынын айкөлдүгүн, чексиздигин көрсөткөндүгүнүн үзүрү. Кыргыз үчүн көөнөрбөс дөөлөт, алмашкыс асыл нарк - адамдын кандайдыр бир белгиси: улуту, дини, же даражасы эмес, анын адамдык баалуулугу.

Ошондуктан, кыргыздар урпагын «Кыргыз бол» деп эмес «Адам бол» деп тарбиялайт. Адамда ар нерсенин чеги бар, адам болуунун чеги жок. «Адам болуу аста-аста» жүрөт. Ал үчүн адам болууну каалоо талбаган мээнет, тайманбаган эрк керек. «Сулуу эмес адам болбойт, сулуу эмес мүнөз болот». «Ата болуу оңой, ата бойдон калуу кыйын» деп улуу акылмандар айткандай адам чечкиндүү кадамдарды жасоо менен гана адам болуп өсүп өнүгөт. Адептүүлүктүн алтын эрежелерин чыгыш ойчул акылмандары да таамай айтышып, адам мүнөзүн ыйык касиеттүү жер баалуулуктарына салыштырып, тарбиялык мааниси жеткиликтүү акыл-насааттарды калтырып кетишкен.

1. Жоомарттык жана кайрымдуулукта шаркырап аккан суудай бол.

2. Боорукерлик жана мээримдүүлүктө жадырап тийген күндөй бол.

3. Бирөөнүн кемчилдиктерин жашырууда караңгы түндөй бол.

4. Каарына келип, ачууланганда үн чыгарбас балыктай бол.

5. Токтоолукта жана жөнөкөйлүүлүктө көтөрүмдүү жердей бол.

6. Айкөлдүктө чалкып жаткан деңиздей бол.

7. Кандай болсон ошондой көрүн, же кандай көрүнсөң ошондой бол.

М. Жалалидиндин бул осуяттарынын табыгый баалуулуктары азыркы күндө жана келечекте муундан - муунга өтүп, өз баалуулуктарын жоготпой келет.

Кеп көркү - тил,

Ойдун көркү - сөз болот.

Кишиде-жүз,

Жүздүн көркү - көз болот деп,

Жусуп Баласагын Кыргыздардын адам насилинин барктуулугун жогорку даражадагы накыл сөздөр менен тастыктап берип, «Акыл башта», «Кубат-сөөктө», «Уят-көздө», «Дүйнөдө турмуш-кызык», «Кыял, санаа-күлүк», «Жан-ширин», «Илим-күчтүү», «Уйку таттуу»-деген сөздөрдү адам акыйкатынынын өсүү процесстеринде так, даана, таамай айтылган акылман сөздөр менен аныктайт. Демек, баары адамдын өзүнө байланыштуу: «Жакшы болсоң- өзүнө, жаман болсоң- өзүнө, өйдө карап түкүрсөң, кайра түшөт өзүң». Адам ушундай тандоо жөндөмдүүлүгүнө ээ экендиги менен асыл, талыкпай адам болууга талпынгандыгы менен бийик.

Өкүнүчтүү жери «адам асыл экендигин өзү сезе электиги...»

Адам бул сыноо дүйнөсүндө пенделик кызыгуулары, каалоолору, айрым жагымсыз негативдүү кыял-жоруктары менен адамдык баалуулуктарын, жаман нерселерге азгырылтып, бирде жыгылып, бирде түздөлүп, жолун улайт.

Акыл-эси токтолуп калган улуу муундардын мындай жоругу жалпы коомду сар-санаага салып, жашообузду татаалдаштырган карама-каршылыктардын пайда болушуна алып келет. Башкаларды күнөөлөдөн мурун, адам өзүнө-өзү суроо берип, өзүн-өзү күнөөлөп жана суракка алып турса, ал өзүнүн адамдык баалуулугун сезип, татыктуу жашоого шарт түзөт, жана коомдук көйгөйлөрдүн чечилишине ар бир атуул өз салымын кошкон болоор эле. Анткени, жашоодогу бардык маселе көйгөй адамдан башталат да, адамдан бүтөт. Адамды тандоодо анын нарк насилине ишеним көрсөтүү же ишеним артуу оңой нерсе эмес.

Азыркы коомдук түзүлүштө мамлекеттин келечегин, эл тагдырын туура жолго салалбаган, улут баалуулуктарынын философиясын түшүнбөгөн, көр пенделик кайдыгер мамлекеттик чиновниктердин айынан, улуттук нарк-насилдин жоголуп баратканы байкалат. Бардык кабыл алынып жаткан нормативдик акт мыйзам долбоорлору, элдик салт,

наркка, улуттук мамлекеттин жарандарынын менталитетине, шайкеш келалбай жаткандыгында, аны аткаруу же ага баш ийүүдө элдин табигый сезими, маданий ой жүгүртүүсү, батыштын же кайсы бир чет өлкөнүн бизге тааныш эмес инструкцияларын таңуулап, баш айлантышат.

Тилеке карышы, кыргыз мамлекетинин ички нарк парасатынынан тартып, анын тышкы административдик

-аймактык бөлүнүшүнө чейин, социалдык багытынан тартып, рухий-маданий дөөлөттөрүнө чейин, юридикалык, укуктук ченемдеринен тартып, диний ишенимдерине чейин салттуу негизинде, нарктуу сыпатта илимий-методологиялык, тарыхый-диалектикалык өңүттө аңдала да, аныктала да элек. Бардык чечим саясий максаттуулуктун гана нугунда каралып, утурумдук кызыкчылыктын ыңгайынан гана чечилип жатат.

Демек, жакшы адамдардын ак ниетүүлүгү, чынчылдыгы, жан дүйнөсүнүн тазалыгы аларды жаман жолго түшүүдөн сактайт. Башкача айтканда, башкалардын эсебинен «бактылуу» болушуна жол бербейт.

Ошондуктан, алар ак эмгеги менен тапкан ченелүү каражаттын эсебинен жашашат. Ал эми наадандар ар кыл жол менен байлыкка, бийликке жетип, коомду жана өзүн-өзүн алдоо менен бардар турмушта жашашат да, арам оокат кылуу менен өздөрүн жакшы адамдарга теңешет.

Ошондуктан, Ч.Айтматовдун «Эс-акылы бар адамдын эс акылы жок жаныбардан айрымаланган баштапкы касиет-жакшылык менен боорекерлик» дегенин жадыбызга сактап, адам болууга аракет кылалы. Анткени, «Жакшы адам тирүүсүндө алкыш алат, жамандар өлсө дагы каргыш табат». (Жусуп Баласагын).

Колдонулган адабияттар:

1. Даутов К. Албан кырдуу алп акындын дүйнөсү. Б «Басма тамга». 2003.
2. Какеев А.Ч. Учурдагы кыргыз маданияты 1994.
3. Токоева Г.С. Барпы Алыкуловдун дүйнө таанымы. Ж-А. 2003.
4. Акмолдоев Ж.Б. Байыркы кыргыздардын руханий дүйнөсү. Б. 1998.
5. Сабыр Иптар уулу. Кыргыз насилинин нарктуулугу Б. 2010.
6. П.С. Таранов Эмоции ума. том 1. Б. 1997
7. Эрмекбаева. Н. Санат ырынан кийинки ойлор. Б. 2008.